

VÖRÖS KÁROLY

*A századelő magyarországi polgári
középrétegeinek történetéhez
(Kísérlet)*

A kapitalizmus kibontakozása világszerte, és így Magyarországon is törvény-szerűen járt együtt a társadalom korábbi szerkezetének megváltozásával. A termelő-erők egyre gyorsuló fejlődésük nyomán kikényszerítik az egyre anakronisztiku-sabbá váló feudális termelési viszonyok megváltozását, és a tőkés termelési viszonyok és az azoknak megfelelő társadalmi szerkezet kialakulását. Magyarországon ez a folyamat a XIX. században megy végbe: kiindulópontjául az országnak a napóleoni háborúk során a világkereskedelembé való, ám sokáig csak lassan fejlődő bekapcsolódásával, befejezéseként pedig az ipari forradalom lezárultával, az imperializmus kezdeteinek megjelenésével — a feudalizmus szép számú maradványainak ellenére is alapjában véve a társadalom polgárosodásának lezárulásával.

A társadalmi szerkezet átalakulásának folyamatát elsősorban, alapvetően a kor statisztikai segítenek rekonstruálni, időről időre megadva a társadalmi munkamegosztás új, már polgári kategóriái személyi állományának létszámát. Ezeknek és kialakulásuknak ismeretében az új, polgári társadalmi szerkezet számos jellemző vonása válik ismertté, alakulásának számos folyamata követhetővé. Az így nyert eredmények és tanulságaik azonban ugyanakkor egyrészt kevésnek, másrészt viszont soknak is tűnnek ahhoz, hogy belőlük a polgári társadalom egyes olyan nagy, sajátlagosan társadalmi gyűjtőkategóriáit is közvetlenül rekonstruálhassuk, melyeket a munkamegosztásban elfoglalt helyzeten túl, azzal sok vonatkozásban, de különböző mértékben összefüggő, még más egyéb (részben egymást is fedő): jogi, vagyoni, jövedelmi, életmódbeli ismérvek is jellemeznek — ám melyek mégis, e sokféleség ellenére is többé-kevésbé egységes, a társadalmi mozgást vagy magatartást illetőleg azonosan eljáró, azonosan reagáló, azonos értékrendhez igazodó kategóriát alkotnak. Középrétegek, lumpenelemek, kispolgárok: a statisztika kategóriái — még több más hasonló típusú társadalmi kategóriával együtt — nem nyújtván közvetlen támpontokat teljes értékű megragadásukhoz és ábrázolásukhoz, nem egyszer csupán átszámítások, feltevések, és ezeknek kombinációi útján lesznek megközelíthetőkké. Pedig objektív, számszerű jellemzőiknek egy másik

fajta objektív képbe való átfordítása a társadalom valóságának teljesebb megértése szempontjából éppen nem jelentéktelen eredményeket ígér.

Az alábbiakban a XIX. század végére kialakult magyarországi polgári társadalomszerkezet egyik legjellegzetesebb elemének, a polgári középrétegnek rekonstruálására kívánunk kísérletet tenni, egy közel két évtizede végzett kutatás számszerű eredményei alapján, azokat felelevenítve. E kutatás sok szempontból tökéletlen és korlátozott volt: olyan hiányosságokkal, melyeket azonban most sem tudtunk — s kérdés: egyáltalán lehetséges-e — kiküszöbölni. Így azután kutatásunk e réteget most is csupán a közepesnek (e fogalom értelmezésére még később vissza fogunk térni) tekinthető vagyoni, ill. jövedelmi alapok, ill. az ezeket biztosító szervek, intézmények számbavétele alapján igyekszik megközelíteni — ezeken át konkrétan mindenekelőtt a közepes helyzet alsó határát törekedve megkeresni (az e határ feletti tömegeből a valódi nagypolgárok kiemelését majd későbbre hagyva). Mivel az intézményekről rendelkezésünkre álló források az ilyen számszerű számbavételt, ill. ebből a származására, egzisztenciájának alapjára, önállóságára nézve sajátlag polgári, feudális maradványokkal legkevésbé terhelt elem kikülönítését aránylag legteljesebben még a gazdasági élet: elsősorban az ipar, a kereskedelem, a hitelügy és bizonyos szektoraiban az ingatlanbirtoklás vonatkozásaiban teszik lehetővé, vizsgálódásunk köréből eleve kizártuk a szabadfoglalkozású értelmiséget (köztük az ügyvédeket és a nem közalkalmazott orvosokat, mérnököket, de akár az újságírókat is); valamint általában mindenféle közalkalmazottat, állami üzemi alkalmazottat és az egyházi, ill. egyházi szolgálatban álló személyeket (ideértve a tanítókat is), az uradalmi tisztviselőket, valamint a katonatiszteket. Amellett ui., hogy mindezen kategóriák személyi állományuk jó részének mentalitásában, de magukban az általuk ellátott funkciókban is számos feudális maradványt hurcolnak magukkal, elsődleges és általános egzisztenciális alapjukat végül is csupán egy bármikor megszüntethető fizetés képezi, ill. (a szabadfoglalkozású értelmiség esetén) foglalkoztatásuk időleges — ez pedig polgári egzisztenciájuk folyamatos fenntartását többségük esetén nem biztosítja. A kép így a teljes polgári középrétegnek csak egy hányadát, mintegy egyetlen szektorát ábrázolja, — azt is a felhasznált források idő- és részben lépték-, ill. szempontbeli eltérései, adataiknak nem pontos illeszkedései miatt bizonytalan körvonalakkal, egészében feltehetőleg jelentős hibaszázalékkal. Egészében azonban talán mégsem haszontalanul: lehetséges kiindulópontul s egyben módszertani tanulságul is egy, a dualista társadalom rétegződésének képét elmélyítő és ugyanakkor kitágító majdani kutatáshoz.

1. Forrásaink közül a polgári társadalom legszélesebben értelmezett, valóban középrétegeire, úgy tűnik, elsősorban a bejegyzett cégek száma ad támpontokat.

A cégbejegyzés intézményét Magyarországon első ízben az 1840. évi törvények szabályozták: a XVI. tc. kimondta, hogy a törvény előtt rendes kereskedőnek csupán az számít, aki kereskedési címét a váltótörvénytől az ún. aláírócím-

könyvekbe (Firmenprotocoll) bejegyezteti, és a kereskedésről rendes könyveket vezet. E címkönyvek helyére az 1864. évi 10 736. sz. udvari rendelet már cégjegyzék vezetését rendeli el, melybe minden, „a kisipar körét meghaladó üzemű” kereskedelmi, ipari és hitelügyi stb. vállalkozást be kell jegyeztetni. Ezeket az ún. régi cégjegyzékeket 1875-től váltották fel a kereskedelmi törvény értelmében a törvényeszekeknél felállított új cégjegyzékek, alapjában véve továbbra is a korábbi feltételek mellett.

Mivel a kisipar körén túlmenő vállalkozásokban — legalábbis elvileg — joggal láthatjuk egy, legalábbis a középpolgárig lemenő társadalmi pozíció vagyonalapjait, ezek vizsgálatát a bejegyzett cégek összászámának alakulásán kezdjük meg.

1873-ban, tehát még a régi cégjegyzékek alapján, Magyarországon (Erdélyt gyakorlatilag még nem számíthatva ide) 758 helységben találunk bejegyzett cégeket, összesen mintegy 7300-at. Ebből egyedül Budapesten 1836-ot, 8 vidéki nagyvárosban további 1489-et, 169 kisebb forgalmú helységben 2600-at, más 579 helységben pedig (a rájuk jutó cégek lehetséges számát átlag 2,5-re számítva) újabb, mintegy 1450-et.

A cégbejegyzéseknek ez a száma szempontunkból azonban nemcsak azért nem reális, mert Erdély még csaknem egészében hiányzik belőle, hanem azért is, mert konkrétan láthatjuk, hogy a tőkés fejlődés konjunkturális kibontakozásával a bejegyzett cégek száma már egy esztendőn belül is rohamosan emelkedett, nyilván elsősorban nem is új alapítások, hanem inkább a cégbejegyzés jelentőségének és előnyeinek felismerése folytán, a már fennálló régi cégeknek is fokozatos bejegyzetésével. Az 1874. évi számok 1873-hoz képest csak az 50-nél több céggel bíró városok kategóriájában (Budapestet ebből kivéve) is közel 350-es szaporulatot mutatnak ki (1565 < 1904), az 1876-ban, immár az új törvény alapján, kötelezőleg s immár az egész Magyarországról bejegyzett cégek száma pedig 17 678. Ebből csak Budapestre 2312, vidékre pedig 15 366 cég jut: ez összevetve a három év előtti adattal, jól mutatja nemcsak azt, hogy a cégek bejegyzése a legfejlettebb kapitalista központban történt meg leghamarabb és legsietősebben (már 1873-ig is jóval nagyobb arányban, mint vidéken), — hanem azt is, hogy a gazdasági életnek e központokba való tömörülését sejtető korábbi adatok, ha számszerűségükben nem is, de arányaikban azért reális képet adtak.

Az immár az új cégjegyzékbe bejegyzett cégek számának alakulását Magyarországon 1918-ig a következő táblázat mutatja:

*Bejegyzett cégek száma Magyarországon
1873—1918*

	1874	1876	1880	1890	1900	1910	1913	1918
Budapesten	1836	2 312	3 330	4 851	9 400	16 168	18 452	20 905
Thj. városokban	5742	15 366	5 521	8 186	10 646	12 157	13 473	11 453
Vidéken (r. t. városok és községek)			16 816	26 990	36 580	40 971	44 950	51 196
Egész Magyarországon	7578	17 678	25 667	40 047	56 626	69 306	76 876	83 754

Ennek során a bejegyzett cégek a társadalmilag levonható következtetések szempontjából korántsem mellékes vállalati formáinak alakulását az alábbi táblázat mutatja.

*Bejegyzett cégek száma Magyarországon vállalati formák szerint
1890—1910*

	1890				1910			
	egyéni cég	közke- reseti társ.	rt.	szövet- kezet	egyéni cég	közke- reseti társ.	rt.	szövet- kezet
Budapesten	3 436	1170	157	88	11 419	3 419	1001	329
Thj. városokban	10 025	1218	272	211	9 074	2 156	588	339
Vidéken (r. t. városok és községek)	20 677	1539	633	621	28 364	4 499	2559	6099
Összesen	34 138	3927	1062	920	48 857	10 064	3618	6767

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a bejegyzett cégek számának ilyen növekedése mögött végig az egész korszakon ugyanannak az egyetlen társadalmi rétegnek növekedése és erősödése áll, mely 1873-ban a jegyzék szereplőinek túlnyomó részét adta, s mely nagyobb részében, az akkori viszonyok meghatározta mértékkel mérve, s lehetséges formák között több kevesebb joggal feltételezhető módon a nagy- és középpolgárságot foglalta magában. A fejlődés során a cégjegyzék meghatározta csoportba természetesen továbbra is egészében beletartozó s kétségtelenül ugyancsak növekvő létszámú ipari és kereskedelmi nagy- és középpolgárság mellett a csoport nagymértékű növekedését már nyilván a kispolgárság e területen tevékeny felső rétege fogja adni. A bővülés ilyen tendenciáját akkor láthatjuk legvilágosabban, ha — az analitikusan szinte egyedül feldolgozott budapesti struktúrában — a jellegzetesen kispolgári egzisztenciát biztosító iparengedélyek és a cégbejegyzések számának egymáshoz való viszonyában bizonyos közeledést észlelhetünk.

*Kiadott iparengedélyek és cégbejegyzések száma Budapesten
1886—1919*

Évek	Cégbejegyzések			Kiadott iparigazolványok			
	Ipari	Keresk.	Összesen	Ipari	Keresk.	Egyéb	Összesen
1886—1890	454	917	1543	9 160	7 283	1 571	18 014
1891—1895	986	1652	2944	10 614	8 525	2346	21 485
1896—1900	1240	2478	4342	14 070	13 207	3843	31 120
1901—1905	1137	2837	4760	13 583	13 541	3540	30 664
1906—1910	1742	3392	6514	16 554	14 093	1948	32 595
1911—1913	1092	1939	3777	8 606	7 984	996	17 586
1914—1919	1244	2880	4789	13 978	15 855	1598	31 431

A táblázat világosan érzékelteti, hogy míg az 1886—1890. évi periódusban a kiadott iparendélyek száma a cégbejegyzéseknek még közel 12-szerese volt, addig 1911—13-ban az arány már csak alig haladja meg a négy és félszerest. Mindez a cégjegyzés értékének bizonyos felhígulását mutatja, amit az sem változtat meg, hogy a ténylegesen működő cégek száma a bejegyzettekéhez képest mindig jóval csekélyebb volt. Ha ugyanis utóbbiak fenti számából levonjuk a részvénytársaságok és a szövetkezetek számát (melyekkel más számítások során még amúgy is találkozni fogunk), az egyéni és társas cégek megmaradó mintegy 59 000-nyi számát a budapesti bejegyzett, de ezen belül ténylegesen nem működő cégek számának ismert arányában, tehát kb. $\frac{1}{3}$ -dal csökkentve, a működő magyarországi egyéni, illetve társas cégek számát 1910-re még mindig mintegy 39 000-ben állapíthatjuk meg.

2. Éppen még ennek a bázisnak is, a hazai gazdaság fejlettségi fokát ismerve, a középpolgári szinthez túlságosan széles volta indokolja azonban azt, hogy reálisabb adatot keresve, a továbbiakban az ipar, a kereskedelem és a hitelélet a modern polgárságot megteremtő funkcióinak területén olyan adatok bevonásával is kísérletezzünk, melyek nem pusztán egy jogi aktuson (cégbejegyzés), hanem a tényleges üzem nagyságot konkrétan mérő, vagy a társadalmi értékrendet tükröző adatokon alapulnak.

E vonatkozásban egyik leghatározottabb körvonalú támpontként a következőkben először a 20-nál több munkást foglalkoztató ipari üzemekre vonatkozó 1900. és 1910. évi statisztikai adatokat ismertetjük.

Ezeknek tanulsága szerint az ilyen ipari, valamint bánya- és kohóüzemek száma a Horvátország nélküli magyar államterületen 1900-ban 2251 s még 1910-ben is csak 3958 volt: közülük 1900-ban 622, 1910-ben azonban már 1296 üzem Budapesten működött. Ez a szám — főleg ha tekintetbe vesszük, hogy az országban 1913-ban már mintegy 2000, bejegyzett céggé működő ipari részvénytársaság létezett (közülük kb. 850 budapesti székhellyel) — erősen módosítja a cégjegyzék adataiból kibontakozó képet, más oldalról is világossá téve, hogy noha a vállalati statisztikában a személyzet létszámával meghatározott kisüzem fogalma nem esett egybe a kisiparnak a kereskedelmi törvényben alkalmazott fogalmával —, az iparban még a bejegyzett cégek jórésze is milyen messze van attól a színvonal-tól, mely valóban legalább középpolgári lét biztosítására alkalmas lehetne.

A kereskedelem polgárságot és ezen belül középrétegeket teremtő funkciójának szempontjából elsősorban azok az adatok jelentősek, melyek a Budapesti Áru- és Értéktőzsde taglétszámának alakulását mutatják be 1864-től 1913-ig.

A Tőzsde a magyarországi (elsősorban termény-) kereskedelem vezető cégeit fogta össze. A tagság szigorú szelekcióval egészítette ki önmagát. A tagfelvételhez egy legalább 3 éves tagságú tag ajánlása és bizonyos próbaidő volt szükséges: az 1910. évi 1565 tag közül pl. 140 volt a még nem teljes két éve tag, és további

160 tagnak még egyéves tagsága sem volt. A tagok közül kb. 270 társasceget képviselt: ezek közül azonban vidéki csak 31 volt; a mintegy 1300 egyéni cégből is csak 130 volt a vidéki.

Tőzsdetagok száma 1865—1913

Év:	Taglétszám:	Év:	Taglétszám:
1865	332	1900	1419
1870	1098	1910	1565
1880	937	1913	1809
1890	1149		

A kereskedelem másik fő ága, az ún. kézműáru kereskedelem vonatkozásában a Tőzsdére vonatkozó adatokat jól (bár erős fedésekkel) egészíti ki az adat, mely szerint 1895 végén a Magyar Kereskedelmi Csarnoknak, — mely elsősorban a kézműáru kereskedelmi szakma legjelentősebb képviselőit tömörítette — 579 tagja volt, a pesti nagykereskedők és nagyiparosok a hajdani polgári kereskedelmi testülettel összeolvadt patinás egyesületének taglétszáma pedig a 350 körül járt. Számításba véve, hogy e 2494-re számított személyek jelentős részben a Tőzsdének és e két egyesület valamelyikének is tagjai voltak, fenti adataink alapján a kereskedelemnek legalább középpolgári szintű vezetőrétegét a századfordulón összesen kb. 2300 főre becsülhetjük.

Iparosok és kereskedők vezetőrétegére vonatkozó fenti adatainkhoz képest a hitelügy vonatkozásában számbajöhető adataink a középpolgári és magasabb szintű polgárság létszámának meghatározására kevésbé alkalmasak. Magyarország (Horvátország nélkül) 1911-ben működő hitelügyi szervei ugyanis csaknem egészükben társasvállalkozások: részvénytársaságok, vagy szövetkezeti alapon állanak. A Nagy Magyar Compass erről az évről 2925 pénzügyi intézetet sorol fel: ebből 162 bank és takarékpénztár (közülük 28 felszámolás alatt) Budapesten van, míg vidéken 1794 anya- és 397 fiókintézet működik, — de előbbieket is jórészt csak kis helyi takarékpénztárak. A hitelügy intézményeinek sorát 572 hitelszövetkezet egészíti ki: ebből 179 van Budapesten (közülük 76 felszámolás alatt), 393 vidéken. Világos, hogy mindezek a hitelügyi vállalkozások (összesen tehát 2925 cég) a polgári társadalom igen széles skáláján kialakuló rétegek számára képesek bázisul szolgálni, az alakuló falusi kispolgárságtól kezdve a fővárosi nagyburzsoáziáig. De hogy végülis konkrétan milyen arányban és mely réteget erősítenek, erre vonatkozólag alaptökéjük nagysága alapján már bizonyos támpontokat is kaphatunk. A bankstatisztika tanúsága szerint ugyanis 1909-ben 1 millió korona feletti befizetett részvénytőkével csak 126 bank és takarékpénztár rendelkezett (ebből is 45 Budapesten); a 81 ilyen szintű vidéki cégből azonban bank csupán 28 volt, a többi pedig takarékpénztár. Az 45 1 millió fölül alaptökéjű budapesti hitelintézet közül

pedig a vezetős szerep az egész ország vonatkozásában is végül a 10 millió korona feletti saját tőkével rendelkező 15 nagy cég kezében összpontosul: közülük 8 a bank és 7 a takarékpénztár. Társadalomformáló szerepükre később még visszatérünk.

A sajátosan polgári s ezen belül kivált a középpolgári egzisztencia alapjául szolgáló vagyonnak legvégső — még egyáltalán megragadható — jellegzetes bázisa a városi bérháztulajdon. Ha a kispolgárin felüli vagyoni helyzet alsó határát egy átlagosan két emeletes ház értékével és jövedelmével láthatjuk egyenlőnek, akkor Magyarországon 1900-ban kb. 8000 épület nyújtott lehetőséget ilyen egzisztenciának, az alábbi, várostípus szerinti, illetve területi bontásban. (Előre kell bocsájtanunk azonban, hogy az erősen elterjedt többszörös házbirtoklás folytán az érintett személyek száma az épületek számához képest jóval kisebb lehet. Hiszen pl. 1910-ben a pesti oldalon mindössze 43 személy birtokában 1036 ingatlan volt — köztük hatalmas, nagyjövedelmű bérpaloták és (aránylag még nagyobb jövedelmű) bérkaszárnnyák.

*Két- és többemeletes városi házak száma Magyarországon
1900*

	2	3	4	5	és több emeletes
Budapest	1984	1945	551	64	
Thj. város	1690	503	141	25	
Rend. tan. város					
Duna balpart	154	17	6	1	
Duna jobbpart	116	8	3	—	
Duna—Tisza köze	55	12	3	8	
Tisza jobbpart	182	2	—	—	
Tisza balpart	19	1	3	—	
Tisza-Maros szög	22	2	—	2	
Királyhágón túl	322	20	6	27	
Összesen:	4544	2510	713	127	= 7894

A polgári egzisztenciának az ingatlanbirtoklásban persze nemcsak a ház-, hanem a földbirtoklás is bázisául szolgálhatott. A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján azonban itt különösen nehéz megkülönböztetni a sajátosan polgári vagyont, mivel azt nemcsak a még feudális eredetű nemesi földbirtoktól, hanem a parasztságból kétségtelenül már polgári úton, a tőkés fejlődés sodrában kiemelkedő birtokosréteg birtokától is meg kell különböztetnünk.

Ezért a föld-, pontosabban általában a mezőgazdasági ingatlanbirtoklásban a sajátosan a polgári felől kiinduló vagyont elsősorban a bérleteknél kerestük. 1910-ben 200 és 1000 hold között 2801, ezer holdon felül pedig 1053 bérlőt találunk: joggal tételezhetjük fel, hogy ezeknek legalább $\frac{2}{3}$ része nem korábbi agrárius tevékenysége során felhalmozott tőkével lép be a bérlők sorába. A bérlők így harmadával csökkentett létszámát ugyancsak joggal egészíthetjük ki a 100 holdon felüli zsidó földbirtokosok teljes, országosan 2271 főnyi létszámával. A mezőgazdaság tehát az 1910-es évekre összesen legalább 4841, a kispolgárinál magasabb szintű polgári egzisztenciát táplál.

Összevetve most már az ilyen módon az 1910-es évek elejére a kispolgárinál már magasabb színvonalú egzisztencia biztosítása szempontjából számbajöhető vagyonalapokra vonatkozó különböző, egyelőre még nem revidált adatokat, az ilyen vagyonalapokat biztosítani képes intézmények (e szót legáltalánosabb gyűjtőfogalomként használva) számáról a következő képet kapjuk:

20 munkásnál többet foglalkoztató ipari és bányavállalatok száma (1910)	3 958
Tözsdetagok száma (1910)	1 565
Kézműáru kereskedők és a polgári kereskedelmi testület (1895 k.)	930
Pénzüintézetek száma 1910—11: Budapest bank és takarékpénztár	162
vidéken bank és takarékpénztár	1 794
vidéken fiók	397
vidéken hitelszövetkezet	393
Budapesten hitelszövetkezet	179
Két és több emeletes városi ház (1910)	7 900
Földbérlet 200 holdon felül (1910) ($\frac{1}{4}$ -dal csökkentve)	2 570
Izr. földbirtokos 100 holdon felül	2 271
Összesen	22 119

3. Világosan kell látnunk azonban, hogy a fenti szám, bár a bejegyzett cégekénél vagyoniul kétségtelenül reálisabb alap áll mögötte, önmagában még mindig több oknál fogva elégtelen ahhoz, hogy belőle akár csak megközelítően is pontos képet kapjunk a kispolgárságon felül álló társadalmi réteg az első világháborúnak jóformán előestéjére kialakult létszámáról. Egyrészt ugyanis a fenti kategóriák létszámát kell revidálni: valóban minden, a többé-kevésbé formális ismérvek alapján ide besorolt vállalkozás biztosít tulajdonosának vagy vezetőjének a kispolgárságán felülemelkedő vagyoni, társadalmi, életmódbeli színvonalát? Másrészt pusztán e számok alapján még mindig nem világos, hogy vajon a fenti vállalkozások közül hány képes már alkalmazottainak bizonyos csoportja számára is a kispolgárinál magasabb színvonalat biztosítani. Kérdések ezek, melyekre ha választ jelenlegi tudásunk alapján pontosan nem adhatunk is, a reális kép megközelítését az alábbiakban mégis megkíséreljük.

Először a szempontunkból számbajöhető intézmények immár valóságos számát kell megállapítanunk.

Ami ennek a vizsgálatnak során a 20 munkásnál többet foglalkoztató ipari vállalatokat és a tőzsdetagsággal képviselt cégeket illeti: előbbiek esetén legfeljebb a 21—50 munkáslétszámú 2190 vállalat helyzetét tekinthetjük vitathatónak. E problémát azonban végösszegében nyilván ellensúlyozza az a körülmény, hogy a kisipar robbanó- és elektromos motorokkal való erősödő ellátása az 1900-as évek végére már a 20-nál kevesebb munkást foglalkoztató ipari vállalkozók egy részét is túlemeli a csupán kispolgári egzisztencia színvonalán. Ilyen módon a számbajöhető ipari vállalkozások kb. 4000-nyi számát reálisnak ismerhetjük el.

Ugyancsak feltétlenül reális a tőzsdetagság száma által meghatározott kereskedelmi bázisok száma, — ezt az 1910-ben már 1565 főnyi csoportot az itt nem, vagy csak igen kevésbé képviselt kézműáru-kereskedelem (1895. évi 580 főnyi budapesti tagsága létszámát 20%-kal megnövelve és — szerény tekintettel a vidékre — megkétszerezve nyert) kb. 1400 főnyi csoportjával kibővítvé még ekkor is reális, kb. 3000 főnyi csoportot kapunk, ha tudjuk, hogy utóbbiaknak egy része tagja a tőzsdének is.

Problematiszabb a helyzet a hitelügyi intézmények esetén. 1911. évi adatunk összesen 2353, szempontunkból bázisul számbajöhető bankja és takarékpénztára anyagi erők szempontjából a legnagyobb és legellenőrizhetlenebb szóródást mutatja. Mivel — amint utaltunk is rá — a nagytömegű apró helyi takarékpénztár jórésze — épp úgy, mint a többszáz hitelszövetkezet is — éppen részvénytársasági vagy szövetkezeti formája folytán a kispolgárinál magasabb szintű egzisztencia biztosítására nem igen alkalmas, az ilyeneknek legalább megközelítő pontosságú kiküszöbölésére törekedve, az 1909. évi összesen még csak 1494 vidéki bank és takarékpénztár számából kivontuk az 1908-ban a thj. és rendezett tanácsú városokban székhellyel bíró 316 bank és 245 takarékpénztár számát, a községi szinten működő így megmaradt 933 takarékpénztár számát viszont (úgy érezzük: még mindig elég méltányosan) felével csökkentettük. A szempontunkból számításba vehető hitelintézetek száma ilyen módon 1028-ra csökken: ehhez hozzáadhatjuk az 1911. évi 393 vidéki hitelszövetkezet közül azt a 251-et, mely városokban volt, és az ezek szerint mintegy 140 falusi hitelszövetkezet felét (70-et), továbbá az 1908-ban 152 budapesti hitelszövetkezetet: végül is tehát 472-öt. A kispolgárinál feltehetően magasabb egzisztencia biztosítása szempontjából számbajöhető hitelügyi intézmények száma ilyen módon végül is mintegy 1500-ra becsülhető.

A házigatlanok esetén az a körülmény, hogy a számbajöhető 7900 házból többek között 806 Fiumében, 105 Szepesváralján, 66 Besztercebányán, tehát több mint 10%-uk mindössze 3 kifejezetten régi építésű városban áll és a maradék 6900 háznak is (köztük pl. Pozsony 509, Sopron 151, Kassa 111, Nagyszében 116, Brassó 119 házának) jelentős része joggal feltételezhetően már legalább 100 éves

épület volt, az azonos magasságú házaknak állaguk, jövedelmük és az általuk biztosított gazdasági, társadalmi helyzet szempontjából egyaránt ugyancsak erősen különböző voltára mutat. Éppen ezért e házak szempontunkból reális 1910. évi számát úgy közelíthetjük meg, hogy a három- és több emeletes házak összes számához (3350) hozzáadjuk az 1984 budapesti legalább kétemeletes házat és a vidéki kétemeletes házak számának felét: ez együttesen 6614 épület. (A még ezen számon belül is előfordulható tévedések éppen alkalmasak lehetnek a vidéki városokban 1900 és 1910 között épült 2 emeletes és magasabb házak számának pótlására). Tekintettel azonban arra, hogy — mint emlékezhetünk — ezek az adatok 1900. évi országos összeírás eredményei és éppen az 1900—1910. évi időszak a rohamos urbanizálódás és az új építkezések kora, Budapest 1900-ban 4544 két- és annál több emeletes lakóháza számának 1910-re 837-tel, kb. 18%-kal 5381-re történt (s ezen belül a három- és négyemeletes házak számának 2560-ról 3373-ra, 22%-os) növekedéséből kiindulva a vidéki épületeknél pedig össz-számuknak csak 10%-os gyarapodását (335 épület) számítva is, 1910-re a szempontunkból számbajöhető épületek 1910. évi országos számát kb. 7800-ra becsülhetjük.

És mivel a földbirtokok számáról adott nagyon konkrét adatok megváltoztatását nem látjuk indokoltnak, az 1910-es évekre a kispolgárinál magasabb színvonalú társadalmi réteg számára vagyoni, anyagi bázisul szolgáló sajátlag gazdasági intézmények össz-számát 20 106-ra, kerek számban 21 ezerre tehetjük.

4. Hangsúlyoztuk már azonban, hogy a fenti szám intézményeknek száma, és belőle egyszerűen, mechanikusan visszakövetkeztetni egy, az intézményekkel bármilyen, szoros vagy laza kapcsolatban álló társadalmi réteg létszámára, teljességgel indokolatlan lenne. A középpolgári lét biztosítására számbajöhető intézmények így kikövetkeztethető száma ugyanis természetesen csak alsó határát jelentheti azon személyek számának, akik ezeknek az intézményeknek bázisán végül is a kispolgárinál magasabb anyagi szintet képesek biztosítani maguknak: intézményenként legalább egy ilyen személy eltartását feltételezve.

Az intézmények egy része azonban a valóságban — mint erre már utaltunk is — egynél már jóval több személy középpolgári szintű eltartására képes. A tőkés fejlődés kibontakozása során Magyarországon is létrejövő nagy, elsősorban már részvénytársasági formájú vállalatok: ipari üzemek, kereskedelmi és főleg hitelügyi vállalkozások adminisztrációjának rendkívül nagyra növekedése, az ennek során szükségképpen előálló szervezeti bővülés egyrészt gyorsan nagyra növeli a magánalkalmazotti réteg létszámát, másrészt ezen belül gyors és igen polarizált differenciálódást indít el. Erre a növekedésre jellemző, hogy 1890 és 1910 között csak Budapesten a magántisztviselők száma 11 400-ról 41 374-re növekedett (ebből a nők számának 723-ról 8971-re történő emelkedésével). Ebből a növekedés az iparban 3299-ről 11 718-ra, a kereskedelemben és hitelben 4871-ről 15 586-ra, a két legdöntőbb, a kapitalizmus fejlődéséhez legszorosabban hozzákötött ágban

tehát 20 év alatt átlag háromszorosára emelte a férfi-magántisztviselők számát. Még nagyobb arányban, 14-szeresére emelkedett az e területen dolgozó női tisztviselők létszáma: 517-ről 7289-re. A most megnyíló női munkahelyek azonban szinte kivétel nélkül elégtelenek voltak akár csak szerény középpolgári szintű életmód biztosítására is. Az így a magánvállalkozás adminisztrációjában kialakuló sajátos munkamegosztásnak megfelelő hierarchiának a középpolgári szintet még biztosítani látszó pozícióit megállapítandó azonban bizonyos differenciálásra van szükségünk a vállalatok típusa szerint. A jövedelmi adatok vizsgálata alapján igen nagyvonalú következtetésként annyit állapíthatunk meg, hogy a nagyobb vállalatok — és formailag ilyenek tekinthetünk minden, vagy legalábbis meghatározott összegű alaptőke feletti részvénytársaságot — esetén az igazgatók és a cégvezetők (illetve az utóbbiakkal egyszintű olyan funkcionáriusok, mint a jogtanácsos, a főpénztáros, stb.), a kisebb, s elsősorban az egyéni vagy társas cég-formájú vállalkozások esetén azonban már csak az igazgató és (amennyiben nem, vagy nemcsak a tulajdonos jegyzi a céget) a cégjegyző rangját viselő személyek tételezhetők fel a kispolgárinál magasabb társadalmi szintet elért egzisztenciáknak.

Konkrét kielemezése ezeknek a kategóriáknak rendkívüli, körülményes lenne: ennek érdekében feltétlenül túl is kellene nyúlni a szűkebben vett statisztika hagyományos kategóriáin. Egyetlen kísérletként az 1912. évi Nagy Magyar Compassnak a budapesti, már említett legnagyobb 15 bank vezető tisztviselőit bemutató (kétségtelenül eltérő részletességű) adatait elemezve kiderült, hogy csak e bankoknak kb. 75—80 vezérigazgató, ügyvezető igazgató, igazgatóhelyettes-rangú alkalmazottja és kb. 150—170 cégvezetője, vagy ezzel egyenrangú beosztású főtisztviselője (fiók-főnök, főpénztáros) volt; összesen tehát legalább 250 fő. S mivel a többi, a kisebb, de még milliós alaptőkéjű (mint láttuk összesen 126) banknál is egyenként legalább kb. 3—4 hasonló pozíció (összesen tehát kb. 450) lehetett, csak a nagyobb bankok a kispolgárinál magasabb szinten élő alkalmazottainak létszámát legalább összesen 700 főre tehetjük. Ehhez hozzászámíthatva a thj., illetőleg a rendezett tanácsú városokban székhellyel bíró, túlnyomórészt egymillió aluli alaptőkéjű további 316 bank és 245 takarékpénztár mintegy felét, olyan intézményekként, melyek a cég főnökén, vezetőjén túl legalább még egy további személynek tudnak a kispolgárinál magasabb egzisztenciát biztosítani, további 280 fővel számolhatunk.

Ipari vonatkozásban, ha csak az 1910. évi népszámlálás 500 munkásnál többet foglalkoztató üzeméinél tételezünk fel legalább még egy, a középpolgári szintet már elérő alkalmazottat, már így 134, — a 700 főn felüli munkáslétszámúaknál ezenfelül még egyet számolva újabb 83, az 1000 munkáson felüli cégek esetén átlagban pedig legalább még további 5, összesen tehát 185 — személyt számolva, a vezető beosztású és színvonalú ipari magánalkalmazottak összes létszámát 1910-re kb. 400—450 főre becsülhetjük. Ugyanígy tételezhetünk fel a Tőzsdén

bejegyzett termény-, valamint a jelentősebb kézműárú kereskedelmi cégek felénél is legalább egy ilyen vagyoni szintet elért alkalmazottat, számszerint összesen mintegy 780-at, ill. további 700-at. Mindent összevéve, a hazai magánalkalmazotti rétegből a legalább a középpolgári szintet elért egzisztenciák számát 1910-re mintegy 3000 főben tételezhetjük fel: az elsősorban a gazdasági élet középpolgárinak feltételezhető elemeinek létszáma ezzel mintegy 23 000 főre nő.

Ennek a rétegnek nemcsak kereseti, de vagyoni viszonyait is tulajdonképpen igen kevésbé ismerjük. A bankok és a nagyobb iparvállalatok nem szívesen beszéltek alkalmazottaik illetményeiről. Mindenesetre, mivel az alkalmazásnál az állások jórésznél jelentős összegű kaució letételét kívánták, feltehető, hogy az alkalmazottak egy rétege jelentősebb magánvagyonnal kellett, hogy rendelkezze. Egy ilyen alkalmazotti magánvagyon méreteire és genezisére különösen jellemzőnek érezzük pl. Hirsch Sándornak, a Budapesti Lipótvárosi Takarékszövetkezetnek teljesen ismeretlenül maradt levelezési osztályvezetőjének példáját: Hirsch magánvagyon a századfordulón jelentősen túlhaladja a 100 000 koronát. Banki állása mellett ugyanis saját hasznára is spekulál: vállalatokat szervez, tőkéseket hoz össze hitelt kérő kisemberekkel. 1904 táján belga tőkéseket próbál toborozni egy hazai bányai vállalkozásokat magyarországi tőkével közösen finanszírozó bank alapításához.

5. Azt, hogy ebből a továbbiakban legalább középpolgárinak tekinthető rétegből végül is hányadrész tartozik magához a nagypolgársághoz, az intézmények alapján még nehezebb lenne pontosan megállapítani, legfeljebb (visszatérve a vagyonalapok elemzésére) közülük a közismerten legnagyobbaknak számszerű kikülönítésével próbálkozhatnánk. Ennél azonban még mindig pontosabb képet kaphatunk akkor, ha a kérdést egészen más, új oldaláról, más forrásanyagra is támaszkodva, a nagypolgárok *arányának* megállapításával kíséreljük meg megközelíteni: a magyarországi thj. és rendezett tanácsú városok legnagyobb adózó képviselőtestületi tagjainak (ez un. viriliseknek) adójáról rendelkezésre álló kimutatások, névjegyzékek segítségével.

Ezeknek az adóknak alapja legnagyobb részükben ipari és kereskedelmi, értelmiségi szabadfoglalkozásból, illetve háztulajdonból származik. Mivel a mezőgazdasági eredetű adóalapok birtokosaiknak eleve gyengébb vagyoni helyzetére utaló (a statisztikák szerint túlnyomórészt „gazdálkodó”, „kisbirtokos”) kifejezésekkel vannak megjelölve, joggal tételezhetjük fel, hogy az ide tartozó személyek a helyi legnagyobb adózók között túlnyomórészt az alacsonyabb adókatörékekbe soroltak be.

Ugyanakkor a legnagyobb adózók felső, a névjegyzékekbe elsősorban felvett szintjén két réteg elkülönítését tartjuk lehetségesnek: egyiküknek adója az 1900-as évek első évtizedében évi 1000—3000 korona között, a másiké 3000 korona felett van. Mivel az adóösszegek egyik része átlag 20%-kal számított ingatlanadó, illetve

házbéradó, másik része pedig 10%-kal számított harmadosztályú keresetadó, nyilvánvaló, hogy az adózó csupán adója alapján való kiemelése már itt is meglehetősen egyenetlen képet ad (hiszen ugyanazon összegű jövedelem eredete szerint különböző kulcs szerint adóztatva, birtokosait nagyönis különböző ranghelyeken juttatta be a legnagyobb adózók jegyzékére). De zavarja a képet az is, hogy e kategóriákban az adózók közül jórészükbén hiányzanak az I. osztályú jövedelmi adót fizető alkalmazottak: ugyanis ennek az adónemnek aránylag alacsony kulcsa folytán az ezt fizetők közül csak a valóban vezető állású, igen jól fizetett személyek kerülhettek fel a jegyzékre. Ugyanigy világos végül, hogy a részvényjövedelmek az adóalapba nem számítván bele (azokat ugyanis a vállalatnál adóztatták), a járadékosok nagy része ugyancsak nem kerülhetett fel a jegyzékre.

Ennek ellenére — vagy részben éppen ezért is — az így kibontakozó kép a hazai városi burzsoázia egyik legaktívabb részét: az iparos és kereskedőréteget, a legmagasabb fizetésű menedzsereket, a járadékosok közül pedig a háztulajdonosok nem jelentéktelen rétegét fogva össze, képes bizonyos, a szervek szerinti rétegződés képét legalábbis kiegészítő tanulságokat nyújtani.

Vizsgálatunk tanúsága szerint 1908-ban Magyarországon 1000 koronán felüli adót a legnagyobb adót fizető képviselőtestületi tagok közül a 26 thj. városban 1292, a 112 r. t. városban 990 személy fizetett: összesen kb. 2300 fő. Ezek közül 3000 koronán felül a thj. városokban 195, a r. t. városokban pedig 193, összesen 388 személy adózott. Ezek az összegek lényegében mintegy évi 6—10 ezer korona közötti, illetve 10 ezer korona feletti jövedelemnek felelnek meg. Az összehasonlítás, — de főleg az így kibontakozó életmód konkretizálása — érdekében jelezzük: egykorú fővárosi tanácsí fizetési kategóriák szerint az első a VII—IV. fizetési osztály (I. osztályú tanácsjegyzőtől az I. osztályú tanácsnokig), utóbbi éppenséggel a III—I. fizetési osztály (polgármestertől — kb. 32 ezer korona évente — az árvaszéki elnökig lemenő) illetményeinek felel meg: a hierarchia különbségeivel nagyönis reálisan fejezve ki az ezek birtokában általában elérhető életszínvonalak különbségeit is. „Felteszem, hogy egy józan gondolkodású úri ember sem nősil meg, míg legalább 3000 korona biztos évi jövedelme nincs” — írja az 1900-as évek elejének egy rendkívül elterjedt háztartási kézikönyve. „Nálunk kb. 10 000 korona az az összeg, melyből egy úri család kényelmesen, de költekezés nélkül megélhet — írja ugyanezekben az években a nemesi életmód egyik ismerője. De ugyanő megkísérli meghatározni a gazdagságot is: a gazdag embernek évi 20 000 korona biztos és állandó jövedelme van.

Meg kell jegyezni, hogy a legnagyobb adózók így megállapított számából hiányzanak azok, akik valamely magasabb adó kategóriába azért kerültek be, mert képzettségük, vagy társadalmi pozíciójuk a törvény szerint lehetővé tette számukra adójuk kétszeres beszámítását és így a legtöbbet adózók jegyzékén a valódinál magasabb ranghelyre való besorolásukat. Idézett adataink akár az

1000 korona feletti, akár a 3000 korona feletti adózókról szóltak is, mindig egyszerűen számított adóösszegre vonatkoznak.

Hiányoznak továbbá a fenti csoportból azok a személyek is, akik, jóllehet adójuk egyszerűen számítva is 1000 korona felett volt, helyhiány miatt nem juthattak be a lakosság lélekszámától függően megállapított létszámú képviselő testületeknek felét kitevő virilis tagok közé. Ilyenek éppen a legnagyobb, a legpolgárosultabb hazai városok: Pozsony, Pécs, Győr, Sopron, Újvidék, Kassa, Nagyvárad, Debrecen, Arad, Temesvár és mindenelőtt Budapest esetén fordulnak elő. Budapestről tudjuk, hogy 1910 körül már az egyszerűen számítva is 1000 koronán felül adózó személyek száma jóval felül volt az ezerkétszázon (ez azoknak a legnagyobb adófizetőknek létszáma, akik közül a főváros 200 virilis képviselőtestületi tagját választották). 1910-ben a budapesti adójegyzéknek még ezerkétszázadik helyén is 1610 korona adót fizettek. Győrben 1913-ban a 70 virilis tagú közgyűlés legalacsonyabb virilis adója is 1400 korona volt. Mindebből következtethetőleg az 1000 korona felett adózó réteg összlétszámát Budapesten legalább 2000, és országosan is, elsősorban az említett tíz városból 1000 főre tehetjük. A részvényjövödelmek, valamint általában a falun adóztatott, ám nem sajátosan agráralapú jövödelmek után adózók számának azonban még felbecsülésére sem merünk vállalkozni.

A kétféle (intézmények, ill. a fizetett adók szerinti) megközelítés együttes alkalmazásának eredményeképpen, ha nem is élesen, de elég határozottan kirajzolódhatnak előttünk e mintegy 25 000 főre tehető, sajátosan tőkés eredetű közép- és nagypolgárság belső rétegződésének vonalai: a struktúra csúcán mintegy 400 nagypolgári, alatta kb. 3—4000 már csak részben nagypolgári virilistával, — ezek alatt pedig a kispolgárságnál még mindig magasabb, ám alsó rétegében ezzel már közvetlenül érintkező színvonalon élő mintegy 20 000, többségében nyilván családfőnek, családfenntartónak tekinthető személlyel. A bevezetésben már konkrétan meghatározott egyes társadalmi kategóriák tagjainak eleve kizárása után úgy tűnik: a polgári középréteg egy ugyancsak konkrétan meghatározható (az iparban, a kereskedelemben, a hitelügyben, az ingatlanbirtoklás bizonyos típusában tevékeny önállók, ill. bizonyos szintű alkalmazottak alkotta) hányada, szektora ez.

6. Kétségtelen: tanulmányunk eddigi fejtegetéseiben joggal tűnhetett fel, hogy a polgári középréteget, tehát azt a társadalmi réteget, melyet mind létszámát, mind az őt alakító társadalmi mozgást illetőleg több oldalról is vizsgálni és bemutatni igyekeztünk, végül is egyrészt nem törekedtünk szabatosan meghatározni, tehát elhelyezni őt az adott gazdasági—társadalmi formációban, — másrészt esetenként alkalmazott meghatározásunkban csupán egyfajta negatívummal jellemeztünk mint a kispolgári feletti — tehát mint *nem* kispolgári — vagy a nagypolgár alatti réteget mutatva be (ugyanakkor azonban *nem* határozva meg a kispolgári fogalmát sem).

Ha azonban az ezzel kapcsolatos aggodalom méltán lehetett is jogosult tanulmányunk kezdetén, eddigi vizsgálatunk eredményeképpen, kivált az e réteg számszerű meghatározásához összegyűjtött adatok alapján, mostanra elég világosan kirajzolódnak bizonyos, az idetartozást meghatározó ismérvek, melyeknek egyeztetése végső fokon többé-kevésbé meghatározza a társadalmi struktúrában azt a helyet, amelyen e réteg a kispolgárságra ráépülő rétegeként végül is elhelyezkedik. Ezek szerint tehát e réteg alsó határát a gazdasági életnek alkalmazottként középszintű vezetői, tehát a tőkés gazdasági szervezetnek adminisztratív vonatkozásban mintegy felülről harmadiknak tekinthető szintjét irányító cégvezetők, fiókfőnökök, — kisebb vállalatnál igazgatóhelyettesek — alkotják, önálló vállalkozóként pedig azok, akik ugyanakkora vagy kisebb egységet, mindenesetre sokoldalúbb, teljesebb, hatáskörrel: tulajdonosként, vagy társtulajdonosként irányítanak. Ingatlanbirtokosként ennek a funkciónak egy modern kétemeletes, 15—20 lakásos lakóház üzemeltetésével legalább is elméletileg kapcsolatos (gyakorlatilag legalább részben egy gondnok által ellátott) teendők felelnek meg.

Mint látható, pusztán a funkció külső, valamilyen módon számszerűen kifejezett jegyeiből kiindulva, tehát a középpolgári, a kispolgáron felüli szintet végül is a társadalom meghatározott, minden területen annak saját léptékével mérve is kb. azonos kiterjedésű, hatókörű egységeinek tulajdonosként, vagy vezető, irányító alkalmazottként történő irányításában véltük megtalálni. Ehhez képest e két mozzanat már egyikének hiánya is általában a kispolgári szintet jelentheti: akár az irányítás tényének, akár a megfelelő szintű irányítási funkciónak hiánya már kizárja a középpolgári szintet. A sarki fűszerkereskedőt, jóllehet önállósága vagy akár tekintélye is kétségtelen, funkciójának kisszerűsége, — a bankhivatalnokot (noha a banküzem mechanizmusában esetleg igen jelentős bizalmi funkciója van is), vagy a művezetőt (jóllehet akár tucatnyi beosztottnak parancsol is) az irányítási lehetőség korlátoltsága zárja ki erről a szintről. Sajátos módon bizonyos fokig ez a különbség tükröződik is az illető személy funkciójához kötött jövedelmi viszonyai-ban. Az azonos jellegű és szintű funkciók jövedelme különböző területeken is nagyjából-egészében azonosnak bizonyult, — ha ezt a nivellálódást sokszor pillanatnyilag, vagy távlatilag természetsszerűen módosíthatják is az öröklött, vagy a funkción kívüli területen birt vagyonból származó többletjövedelmek, — vagy pl., alkalmazottak egyes kategóriái esetén, a nyugdíjjogosultság. Sőt még a részvényvagyon esetén is a befektetett tőke végső fokon ugyancsak felfogható egy a tőke nagyságától függően kiterjedt méretű funkcióinak, amivel a járadék — ismét saját léptékével mérve — többnyire valóban arányos is.

Az így meghatározott középpolgári kategória határát még határozottabban érzékelhetjük akkor, ha itt is melléállítjuk a közalkalmazottak — ekkor már országosan nagyjából egységes rendszerű, jól hierarchizált — státusát. Itt a fenti funkcióknak megfelelő határok egyrészt valahol az állami rendszerű V. és VI.,

ill. VII. fizetési osztályok között húzódnak — a miniszteri tanácsos (V. osztály) a miniszteri osztálytanácsos (VI. osztály), ill. a miniszteri titkár (VII. osztály) valamilyen különbségében, — másrészt a fogalmazói, szakszolgálati, ill. segédhivatali státusok különbözőségében mutatkoznak meg. Ám anélkül, hogy e vonatkozások további részletezésébe bocsátkoznánk, úgy véljük, az máris kiderül, hogy a munkamegosztásnak a kapitalizmus természetéből fakadó, és mind a gazdasági, mind az állami élet területén immár szinte spontán módon, alapjában mintegy automatikusan egységes elvek szerint szerveződő hierarchikus kategóriái közé a középpolgárnak a gazdasági szektor vonatkozásában és mérőszámaival megállapított kategóriája olyan, végül is nagyjából-egészében, elvileg épp úgy, mint gyakorlatilag reálisan körülhatárolt, a társadalmi struktúra egészében — ha más nevek alatt is — érvényes kategóriaként illeszkedik bele, melynek legalábbis alsó határa a vizsgálatba bevont minden csoport esetén általában minden szempontból azonos szinteket köt össze. Olyanokat melyeknek alapvető azonosságát az általuk lehetővé tett életmód és az azt talán legvilágosabban tükröző lakásviszonyok azonossága fogja igazolni.

7. Mechanikusan, önmagukban valamely statisztika adatai persze itt sem elégségesek az általunk keresett, a középrétegre specifikusnak tekinthető életmód, életszínvonal ill. lakáskategória pontos megállapításához. A lakás azonos szobaszáma mellett ui. annak használati és presztizs értéke egyaránt nagyon is változó lehet a lakás fekvésétől, az épület korától, állapotától, közművezettségétől függően. De mégis, ami a szobaszámot illeti: ott már nem kétséges, hogy a legalább középpolgárinak tekinthető funkciók ellátásához átlagos családnagyság mellett az 1910-es évek elején már legalább 4 lakószoba kellett. Azaz egy ebédlő, egy háló, egy fogadószoba (szalon, mely a kispolgárság felső rétegénél már egybeesett az ebédlővel) és egy úriszoba: a ház urának dolgozószobájaként, de lehetőségként arra is, hogy oda látogatók esetén a társaság férfi tagjai dohányzásra, vagy komoly: üzleti, hivatali, politikai dolgaik megbeszélésére visszavonulhassanak, a szalont a hölgyeknek engedve át. A szobák legalább fele részének utcainak kellett lennie: az ebédlő és esetleg a háló nyilhatott az udvarra is. A szobák száma esetleg (a réteg vagyoni gyarapodásának megfelelően) gyermekszobával egészülhetett ki, s a lakásban végzett funkciók széthúzódhattak, — de mindenképpen tartozott a lakáshoz cselédszoba, vagy legalább is hálófülke a személyzet számára. Ez a négyszobás lakástípus a középpolgárság alsó határán minden esetre tipikusnak, határértéknek volt tekinthető.

Végigvizsgálva ezekután most már konkrétan Budapest lakásainak szobaszám szerinti megoszlását 1880-tól 1910-ig, a struktúrában a társadalmi határt is jelző szakadék valóban elég világosan a három- és négyszobás lakásnagyság között húzható meg. Háromszobás lakásokban ugyanis a népességnek 1880-ban közel 9, 1920-ban 12%-a lakott, — a négyszobásokban azonban mindkét esetben ennek is

már csak a fele. Még feltűnőbb az ötszobás lakásoktól kezdődő nagylakások csoportjának alacsony aránya: 1880-ban 4,1 1920-ban 3,2%: nagyjából olyan arány ez a fővárosi teljes lakásszámon belül, amilyen korábban a vezető réteg aránya volt a városok egész népességében. Az 1880-ban kb. 5800 négy- és többszobás lakás száma 1908-ra már kb. 16 800-ra emelkedik (a háromszobásoknál a növekedés 6037-ről indulva 1908-ra 19 127-ig, 1920-ra pedig a 24 300 fölé emelkedik). Nagyjából meg is felelve annak a létszámnak, melyet Budapesten ez a réteg képviselt.

A választóvonal ugyanígy megfigyelhető a házbéreknek, ill. a hozzájuk tartozó lakásnagyságnak a viszonylatában is. Az előbbieken az adóból visszakövetkeztethető jövedelmi kategóriáknak megfelelő köztisztviselői fizetéseket idéztük: ezeknek összegébe beszámítva az éves lakáspénzt is. A lakáspénz összege a világháború előestéjén, egybevetve a korabeli budapesti lakbérekkel, mindenesetre érzékelteti, hogy az egyes állásokhoz a kortársi vélemény szerint milyen méretű lakás illet — ezzel ugyanakkor minősítve is az állást. Nos, a VII. fizetési osztályban fizetett 1600 korona évi lakáspénz Budapesten egy, a város belterületén, nem a külvárosokban (tehát általában nem a Nagykörúton kívül), de nem is a központban fekvő modern négyszobás lakás házbére volt. Ha a lakás a város központjában lett volna, bére 1800, ha pedig ugyanott, de csak háromszobás lett volna, már csak 1400 koronát tett volna ki. A VI. fizetési osztályt 2000 korona lakáspénz már egy négyszobás, modern, központi fekvésű, vagy egy ötszobás modern, nem központi fekvésű, de még mindig belterületi, ha nem is központi fekvésű lakásra predesztinálta. A V. fizetési osztály 2400 korona lakáspénzéből viszont központi fekvésű ötszobás lakást lehetett bérelni; a IV. fizetési osztály 3000 koronányi lakáspénze pedig központi fekvésű, bár nem főútvonal melletti modern hatszobás lakás tartását is megengedte. Rá kell azonban mutatni egyrészt arra, hogy a fenti adatok az adott lakáspénzből bérelhető legdrágább lakáskategóriát vették alapul, nem zárva ki persze annak lehetőségét, hogy az illető esetleg egy-két fokkal szerényebb, de ugyanakkor esetleg nagyobb lakásban lakhassék, — másrészt arra, hogy a lakót lakáspénzének teljes egészében lakbérre fordításától ugyanakkor visszatarthatta az, hogy ez az összeg alapfizetésének 25—30%-át, összilletményének pedig átlag 25%-át tette ki. Igaz viszont, hogy ugyanakkor a lakáspénz összegében kifejeződő társadalmi elvárás ugyancsak nem kis súllyal kellett, hogy latbaessék, ami a rangon aluli lakás lehetőségét erősen korlátozta.

Ha az előzőekben a lakásviszonyoknak éppen azt az alsó határát igyekeztünk megállapítani, amely mellett valaki (már vagy még) e középréteg tagjának érezhette magát, nem felesleges egy pillantást vetni az életmód azon más konkrét elemeire sem, melyek éppen egy ilyen, 1300 koronás lakáspénzzel megtámasztott, a középpolgári szint alsó határát már elért fővárosi tanácsjegyző számára is elérhetőek

voltak, magától értetődően nem dolgozó feleség, két gyermek és cseléd mellett, egy, a lakáspénznek megfelelő, központi fekvésű, modern négyszobás lakásban. Egy korabeli kimutatás szerint emberünk és családja ekkora jövedelemmel háta mögött reggelire általában tejes kávéval ivott vajás zsemlével; ebédre három fogásos ebédet evett; meleget vacsorázott (melyben azonban valószínűleg az ebéd bizonyos fogásai is visszatértek); a lakás több kályhájában is fűtött telenként legalább 50 q fával és 25 q szénnel; évente mindegyik családtag legalább egy-egy öltözet ruhát kapott (ideértve a cipőt és a kalapot is), és tartottak cselédet is. A számítás szerint az ezekre fordított kiadások után évi megtakarításként megmaradó mintegy 1750 koronányi összeg lehetővé tette a családnak mindenekelőtt a nyár vidéken való eltöltését: ha még nem is mindig a monarchián kívül, állandó utazással és szállodai lakással (ami azért még inkább a valódi nagypolgár privilégiuma maradt), mint inkább kiköltözve falura, egy falusi, esetleg rokoni házhoz, esetleg Pest környékére, — mindenesetre olyan helyre, ahol a család a természetesen magával vitt cseléddel együtt továbbra is a saját maga által vitt háztartásban élt tovább.

Ha az így meghatározott életmód szintjétől felfelé természetesen a különbségek e réteg egyes csoportjai között már viszonylag egyre nagyobbak lettek is, és ha a fentiekben a középrétegre jellemző lakás nagyságával és a hozzátartozó életmóddal meghatározott szinten még mindig elég határozottan választották el egymástól a cégvezetőt és az igazgatót, vagy a nyílt árusítású szaküzlet tulajdonosát és a részvénytársaság elnökét, — az életmódnak ezek az erősen rétegezett elemei lefelé már egységes és szilárd falaként választották el a réteg tagjait a társadalom alattuk álló, már egyértelműen kispolgárinak tekinthető rétegeitől, — aminthogy már a fentidézett példa bármely főbb elemében bekövetkező hanyatlás vagy akárcsak visszalépés is már azzal fenyeget, hogy az egyén a kispolgári kategóriába szorul vissza.

*

Tisztában vagyunk azzal (utaltunk is rá), hogy eredményeink bizonytalanok, inkább csak megközelítők, minden irányban nagy eltérési lehetőségekkel és csupán rájuk támaszkodva e társadalmi réteg képe még az ábrázolás korlátait felismerve és megjelölve, azok között bemutatva sem lesz sem teljes, sem egyértelmű. A középrétegek létszámának „számszerű becslése jelenleg megoldhatatlan nehézségekbe ütközik” — állapítja meg teljes joggal a tizkötetes Magyarország Története vonatkozó részének szerzője. Bizonyos adott lehetőségek és adatok felhasználásával, megjelölve és érzékeltetve a zsákutcákat is, azonban — úgy véljük — sikerült bizonyos problémákat legalább érzékelhetőkké és talán vitát provokálókká is tenni. Megtakarítani igyekezve ezzel bizonyos utak egyszer már eredménytelennek bizonyult újra bejárását, mindezzel a kutatást is talán sikerül e kérdések újbóli végiggondolására, új adatok feltárására készítenünk.

Források

A XIX. század első felének már a társadalom polgárius elemeit erősítő gazdasági fejlődését utoljára (a mezőgazdaságot kivéve) MÉREI GYULA foglalta össze a Magyarország Története tíz kötetben (a továbbiakban MTTK) V/1. kötetében (Bp., 1980) 213—424. — A század második felére és a századfordulóra (jelen vizsgálatunk korára) kialakult hazai polgári társadalom egészének sokoldalú ábrázolását HANÁK PÉTER adja (MTTK VII/1. k. Bp., 1979. 403—516.) — A bejegyzett cégek számára vonatkozó adataink forrása 1873-ra: Adressen Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873 (Pest, 1872); a következő évekre ugyanezen kiadványsorozat az illető évre szól kiadása. A későbbiekre TÖRÖK ISTVÁN: A budapesti bejegyzett cégek statisztikája. Statisztikai Közlemények. Szerk. ILLYEFALVI LAJOS (a továbbiakban Stat. Közl.). 80/2. k. Bp., é. n. 130., 127. Az iparendélyek s a cégbejegyzések számának 1886—1919. évi 5 éves párhuzamos alakulására uo. 63. — A 20 munkásnál többet foglalkoztató budapesti ipari üzemek számára ld. a még THIRRING GUSZTÁV szerkesztette Budapest félszázados fejlődése (a továbbiakban Félévszázad), Stat. Közl. 53. Bp., 1923. 104. adatait; az országos adatokat az 1900. ill. 1910. évi népszámlálások alapján állítottuk össze. — Az Áru- és Értéktőzsde taglétszáma 1895-ig FÉLEGYHÁZY ÁGOST: A Budapesti Tőzsde története 1864—1895. Bp., 1896., a továbbiakra: A budapesti áru- és értéktőzsde tagjainak névjegyzéke 1912 március havában és Félévszázad 114. — A kézműárú kereskedőkre SCHREYER JAKAB: Huszonöt év a Magyar kereskedelmi csarnok történetéből 1870—1895. Bp. 1895., valamint általában a nagykereskedelemre PÓLYA JAKAB: A Pesti polgári kereskedelmi testület és a Budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bp., 1896. (az 516—525. lapokon közölt névsorokból azonban éppúgy, mint a szövegekből nem lehet megállapítani a tagok számát; a 350 körüli létszám azonban mindenképpen csak a minimális lehet). — A hitelügyi szervek 1911. évi számára és feltehető személyzetük létszáma ld. a Nagy Magyar Compass (a továbbiakban: NMC) 1912—1913. évi kötetét; az 1909. évi bankvizonyokra a Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat (a továbbiakban MStK) 35. sz. 304—305., ill. 51 —56 l. használtuk. — Az emeletes házakra A Magyar Városok Statisztikai Évkönyve. Szerk. THIRRING GUSZTÁV. Bp., 1913. (a továbbiakban MVStÉK) 19—21., a budapesti tömeges házbirtoklásra VÖRÖS KÁROLY Budapest legnagyobb adófizetői (1873—1917) Bp., 1979. c. könyve volt forrásunk (120—124.) — A földbirtokosok és bérlők számára az 1910. évi népszámlálás adatait vettük át (MStK 56. sz. 434—457., 785.). A magántisztviselők rétegének gyarapodására, differenciálódására és létszámának feltehető alakulására: Félévszázad 27. és NMC 1912—1913; Hirsch vagyoni viszonyaira a budapesti belga főkonzulátus iratainak a belga külügyminisztérium levéltárában őrzött egy csomónyi töredéke tartalmaz adatot. — A legnagyobb adózókra a MVStÉK 177—178. sz. táblái, — az összehasonlításhoz közölt fővárosi hivatalnoki fizetésekre MÁRHER ALADÁR: A szervezet. = A negyven éves Budapest, a Városi Szemle jubiléris száma. Bp., 1913. 204—206. volt forrásunk. A 3000 koronás úri létminimumra: FAYLNÉ HENTALLER MÁRIA: A háztartás kézikönyve. Bp., 1908. 7., a „gazdagság”-ra: KEMPELEN BÉLA A nemesség. Bp., 1907. 59.) c. könyvét idéztük. — A győri virilisták adójára VÖRÖS KÁROLY: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. = Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971. 357. — A budapesti lakásviszonyok rétegzett igényeire: Budapest Története IV. k. Bp. 1978. 448—452., 637—638., valamint GERGELY ANDRÁS: Települések, lakások, lakóik a századforduló Magyarországon. Történelmi Szemle 1971. 404—440. és HANÁK PÉTER MTTK VII/2. k. 426—517., — különösen 449—474; a házbérekre budapesti kerületi és városenkénti tagolásban: MVStÉK 35—49. A fővárosi tanácsjegyző életmódjára SZABOLCS OTTÓ: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926. Bp., 1965. 53—54. (1913. évi adat).